

УСНА ІСТОРІЯ: СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ В УКРАЇНІ

В статті висвітлюються основні тенденції у розвитку усної історії в Україні і в світі. Автори також характеризують зміст вміщених до збірника матеріалів в контексті таких тенденцій.

The paper is devoted to highlighting of the main trends in the development of oral history in Ukraine and in the world. The authors also describe the content of materials that are included the issue in context of these trends.

Це число "Вісника" цілком присвячене усній історії. Це поняття сьогодні об'єднує широке коло дослідницьких практик, що послуговуються спільною методологією. Термін "усна історія" стосується як методики дослідження, що ґрунтується на особистому інтерв'юванні свідків чи учасників історичних подій, так і створюваного в ході інтерв'ю продукту – аудіо чи відеозапису, який є історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень[7]. Крім того, сучасне розуміння усної історії охоплює також процес подальшого аналізу та інтерпретації отриманих першоджерел, що дозволяє деяким практикам усної історії говорити про неї і як про новий напрямок історіописання, що має свої особливості щодо предметної сфери досліджень, а також пропонує історикам цілком нові можливості для відтворення і розуміння минулого.

Дослідники, що спеціалізуються в царині усної історії, обґрунтовуючи правомірність подібного роду методик, нерідко покликаються до класиків античної історіографії, які також творили свої тексти на основі усних джерел. Однак, як особливий напрямок історичної науки усна історія виникла у другій половині ХХ ст. Поява "усної історії" стала наслідком дії цілого ряду факторів: пошуку нових методик історичних досліджень, що відбувалися під впливом теоретичних концепцій філософської антропології, реакції істориків на соціальні зміни, насамперед на революційну атмосферу 1960-х, важливу роль відіграв також прогрес технологій звукозапису, що забезпечив технічні можливості для фіксації, зберігання та поширення усних свідчень.

Засновником цього напрямку вважається американський історик Алан Невінс (Nevins), який ще у 1930-х рр. виступив ініціатором систематичної фіксації, обробки та зберігання свідчень людей, котрі брали активну участь в суспільному житті США. Він також заснував у 1948 р. перший спеціальний дослідницький центр у царині усної історії, який діяв при Колумбійському університеті.

Відтоді усна історія у США, а з 1960-х рр. у Західній Європі, набувала дедалі більшої популярності. Слідом за Колумбійським, усноісторичні проекти в тій чи іншій формі засновували інші провідні університети США – університет Техасу (1952 р.), Каліфорнійський в Берклі (1954 р.), в Лос-Анджелесі (1959 р.). З 1961 р. роботу в царині усної історії розпочав Національний архів США. До 1972 на території США вже діяло близько 700 центрів усної історії в 47 штатах. Не в останню чергу завдяки зростанню урядового фінансування гуманітарних студій в 1970 – на початку 1980-х рр. число усноісторичних проектів, що реалізовувалися в цій країні, росло вражаючими темпами (з 89 у 1965 р. до 230 у 1975 р.) [9, р.12-21]. Урізноманітнювалася тематика досліджень, методика усної історії дедалі активніше входила до навчального процесу. Поступово приходило також академічне визнання усної історії – з кінця 1960-х американські академічні видання почали публікувати усноісторичні матеріали, а з 1987 р. "Журнал американської історії" (видання Організації американських істориків – найбільш авторитетного об'єднання істориків США) започаткував щорічну секцію усної історії [7, р. 25].

В Європі найбільш успішно усноісторичні студії розвивалися у Великобританії та Італії. Значно пізніше напрям усної історії почав розвиватися в Німеччині та Франції. Домінування соціальної історії та "нової історичної науки", з їх переважаючим інтересом до масштабних соціальних процесів, а також травматичний досвід співіснування/співучасті з нацизмом стримували поширення усноісторичних методик. В Німеччині довгий час вважалося, що пам'ять покоління, котре співіснувало з націонал-соціалізмом і брало участь у його злочинах, могла бути надто небезпечною для політичного консенсусу в оцінці тих подій, що склався в повоєнні роки.

Відзначимо, що у США усна історія з моменту своєї появи розглядалася швидше як галузь архівної справи, покликана заповнити прогалини в письмових джерелах, і орієнтувалася переважно на документування спогадів представників політичної, бізнесової і культурної еліти. Вважалося, що таке документування забезпечить істориків додатковим джерельним матеріалом, принципово подібним до джерел іншого роду, а принципова відмова усних істориків від участі в інтерпретації таких джерел мала би убезпечити цю практику від звинувачень в маніпулятивному продукуванні джерел під дослідницькі інтереси.

В Західній Європі основний імпульс застосуванню усноісторичних методик дали намагання істориків лівого спрямування надати право голосу в історії представникам тих соціальних груп, які до цього переважно залишалися ігнорованими [5]. Деякі з них навіть закликали взагалі відкинути вузькі і класово мотивовані рамки історичної науки і сподівалися побудувати "історію без істориків", передавши, завдяки можливостям усної історії, самим народним масам право творити власну історію і наповнювати її смислами. Навіть більше, прагнучи створити "історію знизу", ці дослідники мали на меті не лише перебудувати історичне знання але й надати нового імпульсу соціальним змінам [6, р. 38]. Таке поєднання усної історії з соціальним активізмом стане однією з відмітних ознак цієї практики в багатьох країнах світу.

Попри всі ці відмінності, практика усної історії від її зародження виходила з важливих спільних для всіх епістемологічних принципів. Насамперед, загальним було уявлення про усні джерела як принципово подібні до інших джерел, що їх використовують історики, а отже придатних до перевірки і аналізу в той самий спосіб, що його застосовують до інших джерел. Спільним також виявилось сприйняття відносин дослідника і досліджуваного предмета, в яких активна роль, роль зовнішнього спостерігача відводилася "об'єктивному" історикові. Відповідно дискусії щодо техніки інтерв'ювання здебільшого оберталися навколо проблем мінімізації впливу дослідника на отриманий в процесі інтерв'ю документ [6, р. 40-45].

Вирішальне значення для становлення усної історії в її сучасному розумінні мав методологічний переворот середини – другої половини 1970-х рр. [2]. Різкі і радикальні зміни в підходах до визначення характеру усних джерел і можливостей їх використання й інтерпретації були обумовлені, з одного боку, накопиченням практичного досвіду документування усних спогадів, з іншого –

важливими змінами в світоглядному осмисленні історії як суспільної практики і наукової дисципліни.

На цей час дедалі більше практиків усної історії приходять до розуміння того, що джерела усної історії є унікальними документами, використання яких виключно для реконструкції подій минулого значно звужує їх можливості. Приходить розуміння того, що усні джерела – це документи, в яких в складному переплетенні історії, пам'яті, міфів і ідеології сплітаються воєдино минуле і сучасне. Вони не лише дозволяють прослідкувати, як минуле впливає на сучасність, живе в ній, оформлює її сприйняття, але й дозволяє історикам поставити в центр дослідницької уваги цілком новий предмет – людську суб'єктивність в її різноманітних вимірах і проявах. Завдяки документам такого роду з'являється можливість дослідити, як суб'єкт формується в історії і як він оформлює "свою історію", як така історія структурується свідомістю суб'єкта і структурує її одночасно [6, р. 47-49]. Таким чином, усні історики чи не першими серед своїх колег по цеху поставили проблему дослідження процесу перетворення історії на пам'ять і пам'яті на історію, фактично передбачивши сучасну хвилю "меморалізації" історичних студій.

Такі зміни в методологічних підходах не могли не по-тягти за собою цілком нових підходів до розуміння характеру відносин, що складаються в ході усної історичної інтерв'ю між сторонами цього процесу – дослідником і інформантом. Очевидною ставала необхідність визнання їх спільної участі в створенні джерела, що отримало визначення в запропонованому Майклом Фрішем понятті "розділена влада" [8], їх взаємного впливу, необхідність розробки нових стратегій інтерв'ювання.

Всі ці трансформації усної історії, як відзначив американський історик Рональд Гріп, були частиною значно ширших трансформацій в гуманітарних студіях, що отримали назву лінгвістичного чи культурного повороту [6, р. 53]. Щодо історії – основою такого повороту стало її нове розуміння не як чогось, що має бути відкрите через вивчення фактів і подій минулого, а швидше як історично і культурно специфічного конструкту, шляхи конструювання якого і мають бути предметом наукового інтересу. Відповідно, основними предметами наукового дослідження стають насамперед конструюючи можливості мови та дискурсивні практики. За таких обставин усна історія, з її зростаючим інтересом до нарративу і суб'єктивності почувалася дедалі комфортніше в середовищі культурних студій [6, р. 54]. З того часу критика, якої традиційно зазнавала усна історія з боку істориків-документалістів, котрі звинувачували її спочатку в недостовірності і суб'єктивності, а відтак в намаганні наповнити історичні студії неважливими і тривіальними дрібницями, вже не звучала переконливо.

Сьогодні в центрі уваги практиків усної історії світу перебувають проблеми, пов'язані з аналізом нарративної форми усних джерел, між суб'єктивних відносин в процесі інтерв'ю, вивчення колективної пам'яті, соціальної міфології та ролі ідеологій в суспільній свідомості, насамперед в їх стосунку до осмислення й конструювання життєвого досвіду. Значний інтерес викликають також особливості презентації усних джерел та їх виражальних можливостей як артефактів усного мовлення, а також проблеми візуалізації таких документів. Останні з перерахованих проблем набули особливої актуальності з розвитком мережі Інтернет, що пропонує небачені раніше можливості для доступу до усної історичної документи, водночас породжуючи низку проблем морального і правового характеру, що потребують вирішення.

Традиційно в фокусі уваги усних істориків перебуває також вивчення травматичного досвіду, зокрема досві-

ду виживання, пристосування чи опору переслідуваних чи соціально неадаптованих груп. Усні історики в такий спосіб намагаються насамперед компенсувати нестачу документального матеріалу з історії репресій, який дуже часто буває знищеними або взагалі не продукується репресивною машиною диктаторських режимів. Важливим є також рефлексивний вплив подібного роду студій на розширення розуміння соціальної ролі історії і істориків. Надзвичайно перспективно в цьому відношенні виглядають спроби аналізувати терапевтичний ефект пригадування і поновного переживання травматичних подій як для їх окремих свідків чи жертв, так і для суспільства в цілому. Започаткувало подібного роду студії документування свідчень з історії Голокосту, у вивченні якої усні джерела від початку відіграють ключову роль, а відтак усні історичні методики були поширені на вивчення інших прикладів репресій і переслідувань.

Особливо поширена подібна тематика в країнах, які мають в недалекому минулому досвід життя в умовах репресивних диктаторських режимів, зокрема у Східній Європі і Латинській Америці [4]. Яскравим прикладом подібного роду тенденції є розвиток усної історичних студій в Україні. Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені найбільш трагічній події в історії України ХХ ст. – Голодомору 1932-1933 рр. Важливе місце у вітчизняній усній історії належить гендерній тематиці. Подібні дослідження як в Україні, так і в світі мають яскраве соціальне звучання і покликані підважити домінуючі історичні схеми, побудовані на гегемонії "чоловічого" погляду на світ. Однією з найбільш розроблених методами усної історії тем, не в останню чергу завдяки фінансуванню з іноземних фондів, є феномен примусового використання праці мільйонів наших співвітчизників у нацистській Німеччині. Декілька масштабних усної історичних проєктів було реалізовано в Україні при вищих навчальних закладах. Це запис та вивчення усних свідчень про релігійне життя українських греко-католиків під репресивним тиском радянської держави, а також проєкт "Усна історія степової України" реалізований у Запорізькому національному університеті.

Значна кількість дослідницьких проєктів та наукових публікацій, здійснених в Україні за останнє десятиліття, засвідчили, що усна історія є ділянкою, яка динамічно розвивається та здобуває щораз більше визнання в українській науці. У 2006 р. була створена Українська Асоціація Усної Історії. Організаційне оформлення української спільноти дослідників усної історії було важливим також з огляду на зростання потреби поглиблення наукових зв'язків з відповідним академічним середовищем інших країн на засадах рівноправної взаємодії та плідної співпраці.

Нині в Україні дослідження, які використовують методи усної історії, переважно зосереджені у вищих навчальних закладах, серед яких слід виділити насамперед Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті (Львів), який один з перших почав використовувати методику усної історії, Запорізький національний університет, Національний університет "Києво-Могилянська академія", Одеський національний університет ім. І. Мечникова, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка.

В Київському національному університеті імені Тараса Шевченка усна історія має доволі довгу, хоча і непросту історію. Поява цієї методики в університеті, якщо не в Україні в цілому, пов'язана з діяльністю етнолога зі США Вільяма Нолла. На початку 1990-х він читав в Київському університеті імені Тараса Шевченка

курс з історії світової музичної культури. Одночасно, він організував в Києві, поза стінами університету, "Центр досліджень усної історії та культури", реалізував кілька усноісторичних проєктів. До участі в цих проєктах залучалися співробітники і студенти Київського університету. Результатом одного з таких проєктів стало видання першої в Україні тематичної збірки джерел усної історії [3].

Пізніше збирання усних спогадів в Київському університеті організовувалося насамперед завдяки зусиллям етнолог, професора університету Валентини Борисенко. Під її керівництвом студенти в ході польової етнографічної практики впродовж кількох років збирали спогади людей, які пережили голод 1932 – 1933 рр. в Україні. Частина зібраного матеріалу була опублікована в 2007 р. в книзі "Свіча пам'яті" [1].

В навчальній програмі історичного факультету курс усної історії з'явився з 2009/2010 навчального року. В 2011 р. на історичному факультеті було засновано також навчальну лабораторію "Центр усної історії". Її завданням стала насамперед підтримка використання методик усної історії в навчальному процесі, а також здійснення наукових проєктів в галузі усної історії та створення аудіо-відео архіву.

На відміну від багатьох інших країн, де входження усноісторичних курсів до навчальних програм класичних університетів викликало опір академічної спільноти, в Київському університеті поява такого курсу не викликала жодної критики чи заперечень. Почасти, причиною тому був високий авторитет західної науки, почасти, певна методологічна розгубленість, яка ще зберігається в Україні з часу падіння комуністичної системи. Українські історики в більшості своїй усвідомлюють необхідність засвоєння нових методик і методологічних підходів, розуміють необхідність прийняття історією нових соціальних ролей в суспільстві, що швидко змінюється, інтегруючись до світового економічного, культурного і політичного простору.

Загалом, маємо констатувати, що усна історія в Україні проходить процес свого становлення і академічного визнання. Поява дисертаційних робіт з історії, в яких використані усні джерела, свідчить про якісне наповнення даної галузі історичних знань. Активізується також науковий обмін в цій сфері досліджень. Одним із заходів, спрямованих на поглиблення такого обміну стало проведення в травні 2012 р. з ініціативи авторів цієї статті на базі "Центру усної історії" Київського національного університету імені Тараса Шевченка спільно з Українською асоціацією усної історії круглого столу

"Усна історія в Україні: сучасність і перспективи". Доповіді, представлені учасниками цього наукового зібрання публікуються у цьому збірнику.

Аналізуючи зміст зібраних тут матеріалів можемо відзначити, що в Україні усна історія активно входить до навчального процесу, розширюється предметна сфера досліджень та коло науковців, які послуговуються цією методикою. Більшість текстів свідчать про спрямованість істориків на адекватну реконструкцію минулого, що є важливим для переосмислення тоталітарного спадку та творення нового історичного наративу. Окрім інтерв'ювання свідків "важливих" історичних подій та катаклізмів (війни, голоду, репресій, депортацій), у фокус зацікавлення дослідників потрапили представники академічної науки (німецькі дослідники Східної Європи, українські археологи), колгоспники 1950-60-х років, повоєнний міський соціум, маргінальних соціальних спільнот та національних меншин. Розуміння усної історії як руху, що акцентує увагу на важливих соціальних проблемах, та як нового поля наукових розвідок визначає подальші перспективи подібних досліджень в Україні. Це, в першу чергу, увага до методологічного обґрунтування досліджень, критичний аналіз та рефлексія щодо отриманих у процесі інтерв'ювання матеріалів, необхідність обговорення шляхів та методів збереження, архівації та публікації усних джерел.

1. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усні історії про геноцид українців у 1932-1933 роках. – К., 2007. 2. Вирішальну роль у цих змінах відіграли праці Алессандро Портеллі, Луїзі Пассеріні, Майкла Фріша, Рональда Гріла, див.: Frish M. A shared authority: essays on the craft and meaning of oral and public history. – Albany, 1990; Portelli A. The death of Luigi Trastulli, and other stories: form and meaning in oral history. – Albany, 1991; Passerini L. Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class (Studies in Modern Capitalism). – Cambridge, 1987; Grele R. Envelopes of sound: the art of oral history. – NY, 1985. 3. Ноул В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920 – 1930 рр. – К., 1999. 4. Про розвиток усної історії на пострадянському просторі див.: Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С. 172-187. 5. Характерним прикладом усноісторичних праць подібного спрямування є праця піонера усної історії в Великобританії Пола Томпсона "Голос минулого" (Томпсон П. Голос прошлого: Устная история: Пер. с англ. – М., 2003). 6. Grele R. Oral History as Evidence // History of Oral History: foundations and methodology. – Lanham, 2007. 7. Institute for Oral History, Baylor University, Texas http://www.baylor.edu/oral_history/ 8. See Frish M. A shared authority: essays on the craft and meaning of oral and public history. – Albany, 1990. 9. Sharpless R. The History of Oral History // History of Oral History: foundations and methodology. – Lanham, 2007. – P. 12-21.

Надійшла до редколегії 13.03.12

Т. Арзуманова, канд. іст. наук

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБЩИН В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ СТАРООБРЯДЦІВ ХАРКІВЩИНИ)

В статті розглянуто особливості дослідження релігійної повсякденності представників общин старообрядців за радянських часів методами усної історії. Зроблено висновок про унікальність даної методики у висвітленні "закритих тем" у радянській історіографії, до числа яких відноситься і історія старообрядництва.

The articles deals with the Old Believers communities history of religious everyday life investigation by the oral history methods. A conclusion about this methods unicity in soviet historiography "closed topics" investigation is done.

Антропологічна спрямованість досліджень в сучасній українській історіографії дозволяє проаналізувати низку "білих плям" в розвитку українського суспільства за радянських часів, до числа яких слід віднести і повсякдення членів релігійних общин в умовах переслідувань з боку держави. Релігійна община старообрядців – безпоповців поморської згоди Харкова є унікальним прикладом збереження етнічними росіянами власної етноконфесійної ідентичності, культури та традицій

предків за часів "войовничого атеїзму" в радянській державі. Особливо цікавим аспектом історії старообрядництва на теренах колишнього СРСР є релігійне повсякдення старовірів, шляхи пристосування релігійних потреб до умов життя в радянському соціумі.

Утиски та репресії влади, нерозуміння та образи з боку оточуючих на протязі століть сформували у старообрядців основне правило виживання – закритість від іновірців, зведення до мінімуму контактів з представни-